

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

ЕЛЕМЕНТИ ЦЕРЕМОНІАЛЬНОЇ КОЛІСНИЦІ VII СТ. ДО НАР. ХР. НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Внаслідок інтенсивного землекористування в останній час багато пам'яток археології безслідно зникають. Тернопільська область належить до найбільш розорюваних земель на території нашої держави. Зараз оранкою охоплено навіть ті землі, які ще донедавна використовувались під сіножаті і пасовища. Від агресивного господарювання людини особливо страждають кургани. В центральних і південних районах Тернопільщини значна частина курганів, зокрема, ранньозалізного часу, була збудована з використанням каменю. Сьогодні цей камінь з давніх курганів безкарно беруть на розбудову приватних споруд, а підрядні організації державного підпорядкування використовують камінь з курганів для замощення вибоїн на ґрунтових дорогах (бо так дешевше, ніж цільово закуповувати щебінь в ТзОВ чи ЗАТ).

В науковій літературі ще з XIX ст. відомий курганный могильник біля сіл Чорнокінці і Коцюбинчики Чортківського району на Тернопільщині. Один з найбільших курганів цього могильника, який в діаметрі перевищує півсотню метрів, й досі називають “Розбита Могила”. У 1980 р. в складі експедиції Л. Крушельницької автор брав участь у обстеженні Розбитої Могили. Саме тоді через сам центр цього велетенського кургану місцевий колгосп, за погодженням з районним керівництвом, прокладав дорогу, аргументуючи тим “...щоби шоферам не об’їздити Могилу довкола”. Перед нашим приїздом потужними скреперами центральна частина Розбитої Могили була розрита і звідти вивезли (тільки за час нашого перебування) понад 20 самоскидів каменю, про що пише Л. Крушельницька у своїх працях, називаючи Розбиту Могилу “*курганом у Чорнокінцях*” [Крушельницька, 1985, с. 140], хоча адміністративно пам’ятка належить до с. Коцюбинчики. В наступні роки Розбиту Могилу оглядав Ю. Малєєв, який в низці статей так само “прив’язав” цей курганный могильник до сусіднього с. Чорнокінці, не обмовившись про його належність до сільської ради в с. Коцюбинчики [Малєєв, 1991, с. 173]. З того часу в науковій літературі панує різнобій щодо приналежності пам’ятки. В 2008 р. експедицією відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України проведено рятівні дослідження на сусідньому кургані, який, перебуваючи в оренді у місцевого підприємця, щороку інтенсивно розорювався, а сам підприємець з гордістю перераховує скільки машин каменю він вивозить з кургану “...щоб те каміння не заважало орати”. Крім того, цей курган вже розкопувався місцевою поміщицею А. Любич-Потоцькою у 1880 р. і тоді з нього возами так само вивозили каміння [Ossowski, 1891, t. XV, s. 16]. За останні роки курган зменшився у висоту майже на один метр. Тому цілком досліджень було проведення рятівних археологічних досліджень саме на цьому кургані.

Курган, який 2008 р. було піддано стаціонарним дослідженням, знаходиться між селами Чорнокінці і Коцюбинчики, на відстані 2 км на захід від останнього і на відстані близько 40 км від райцентру м. Чортків. Курган розташований на південно-східному краю продовгуватого вододільного відрігу, який займає центральне місце в довколишній місцевості. Цей район, згідно з К. Геренчуком, М. Койновим і П. Цисем [1964] належить до природно-географічної області Західного Поділля, а точніше – до його Чортківсько-Борщівського природного району. Цей природний район простягається паралельно Притовтровому району від с. Буданова майже до м. Кам’янець-Подільського і відрізняється від нього більшими абсолютними висотами (понад 300 м), значнішим розчленуванням поверхні, більшою лісистістю і кількістю опадів, іншими ґрунтами.

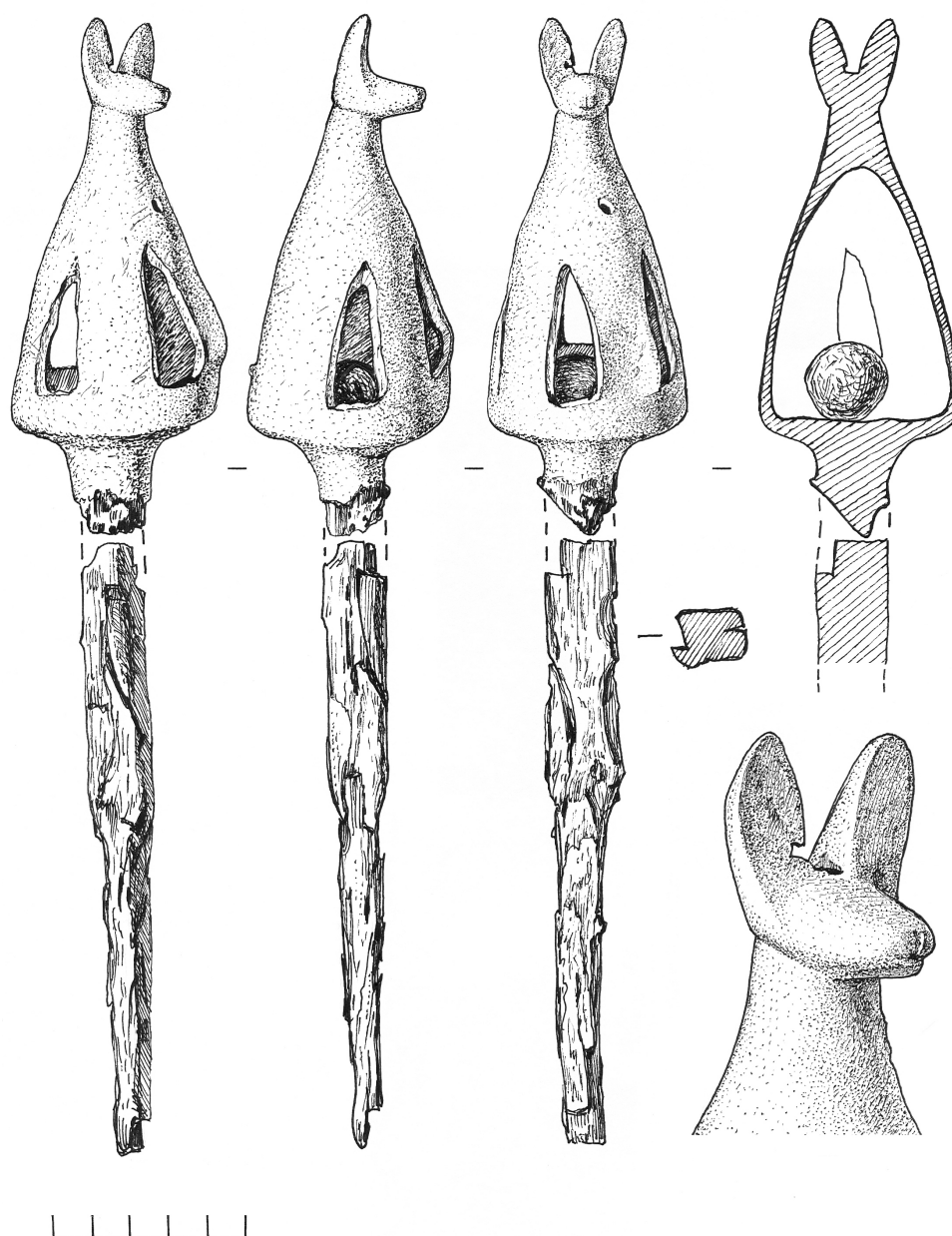

Рис. 1. Коцюбинчики II. Прорізне зооморфне навершя № 4

Fig. 1. Kotsjubynchyky II. Cut zoomorphic head № 4

В Чортківсько-Борщівському районі дуже поширеними є прирічкові місцевості переважно зі спадастими та крутими схилами, на яких утворилися сірі опідзолені ґрунти, часто еродовані. Завдяки густій сітці річкових долин і балок межиріччя описуваного району представлені головню плосковипуклими місцевостями з хвилястим рельєфом, які вкриті опідзоленими чорноземами та темно-сірими опідзоленими ґрунтами. Все це вказує, що Чортківсько-Борщівський природний район у минулому був вкритий дубово-буковими лісами, значні масиви яких збереглися до нашого часу, вкриваючи не менше 15 % його території. Така помітна підвищеність і розчленованість описуваного району обумовлена тим, що тут існує система тектонічних дислокацій – виразних антикліналей, які простягаються з північного заходу на південний схід. Ці антикліналі підняли близько до поверхні поклади гіпсу і розбили їх складною системою тріщин, вздовж яких утворилися в багатьох місцях довгі лабіринти печер

у гіпсах і численні провалля на поверхні. З агро-кліматичного боку Чортківсько-Борщівський район характеризується підвищеною кількістю опадів (річні суми – до 680 мм). Слід враховувати також значну строкатість мікрокліматичних умов, яка викликана глибокою розчленованістю рельєфу.

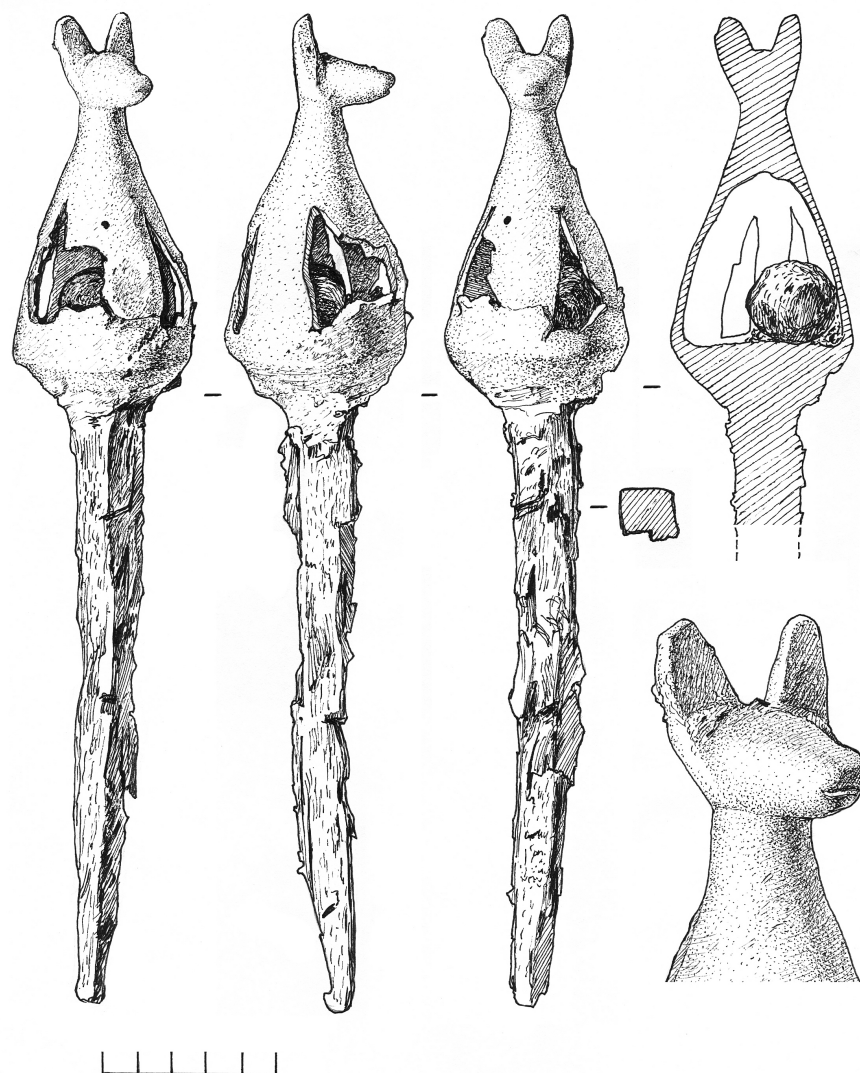

Рис. 2. Коцюбинчики II. Прорізне зооморфне навершя № 3
Fig. 2. Kotsjubynchyky II. Cut zoomorphic head № 3

СТАЦІОНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Опис об'єкту. Дослідження були поновлені (більш як через столітню перерву) на кургані № 2 (далі – об'єкт), насип якого все ще підвищувався над рівнем довколишньої поверхні більш як на 2 м. Під завалом кам'яних плит на рівні стародавньої поверхні в центрі об'єкту розчищена кам'яна вимостка підквадратної в плані форми розміром 5,2×5,6 м. По всій поверхні вимостка була обмазана 2–3-сантиметровим шаром темно-коричневого суглинку, поверх якого був утрамбований 5-сантиметровий шар чистої жовтої глини. Вдовж країв вимостки по периметру було встановлено 12 дерев'яних стовпів діаметром до 0,4 м, які були опущені в ями глибиною 0,9 м від рівня вищезгаданої кам'яної вимостки (або ж на глибині 2,60 м від рівня

сучасної поверхні насипу об'єкту). Повністю розчищено чотири ями від таких стовпів, а частина інших була потривожена розкопками кін. XIX ст.

Кам'яну вимостку зі всіх сторін оточував рів шириною близько 0,7 м, який проходив на відстані 60–80 см від вимостки і який в плані також мав підквадратну форму розміром 7,6×8,10 м.

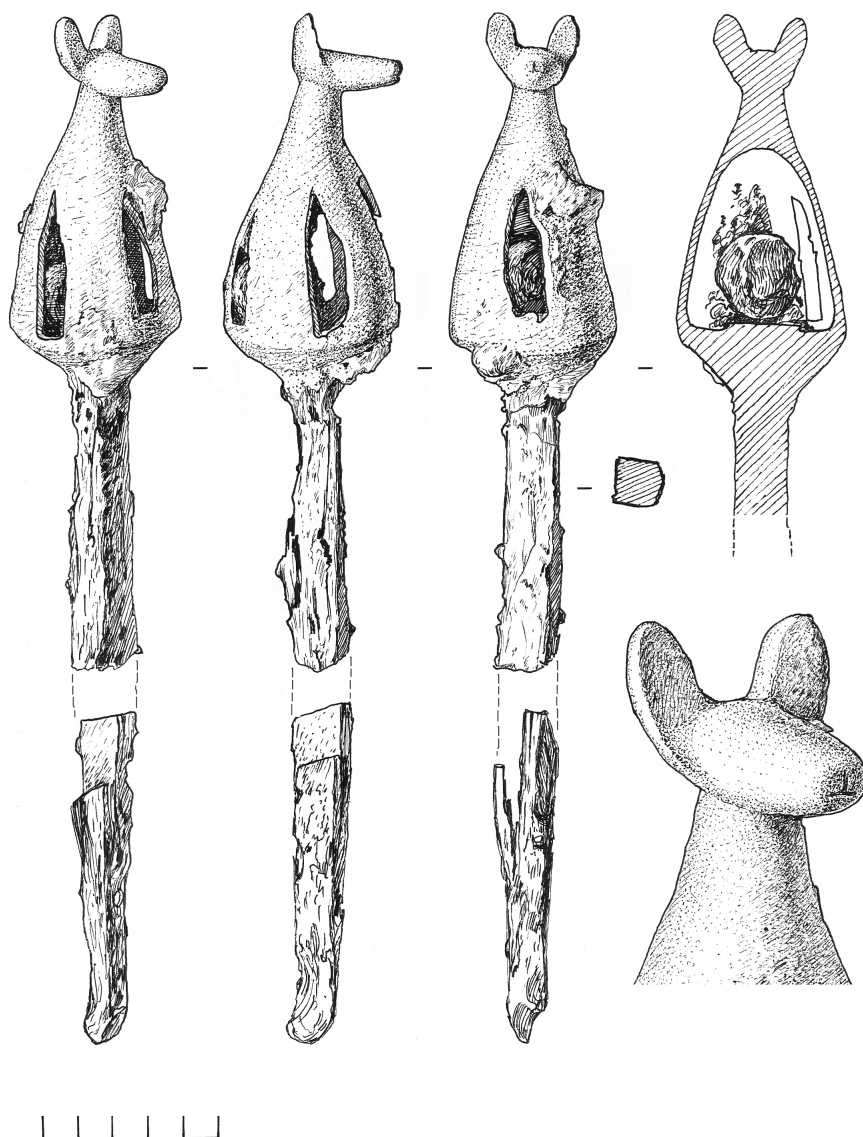

Рис. 3. Коцюбинчики II. Прорізне зооморфне навершя № 2

Fig. 3. Kotsjubynchyky II. Cut zoomorphic head № 2

На тій частині цього зовнішнього рову, яка краще збереглася, розчищено залишки дерев'яних стовпів діаметром 30–35 см (які були вкопані один від другого на відстані близько 1,20 м) і сліди яких виразно виділялись в глибоких ямах у вигляді трухи темно-охристого кольору. Ці великі стовпи із рову у верхній частині додатково укріплені плитами, які поставлені вертикально. Між цими великими стовпами в рові вкопаний ряд менших стовпів діаметром до 17–20 см. Таким чином, ця зовнішня дерев'яна стіна могла виконувати роль “футляру”, в якому знаходилась кам'яна вимостка.

Досліджуваний об'єкт свого часу був підданий повторному вторгненню: вже після того, як кам'яне покриття над вимосткою (яке спиралося, як припускаємо, у вигляді приземистого

склепіння на основі вищезгаданих 12 масивних стовпів), обрушилось, з вершини цього завалу до рівня кам'яної вимостки був вкопаний великий шурф розміром понад 5 м у ширину. В результаті цього, майже вся площа кам'яної вимостки була вдруге розчищена від завалу плит та уламків, які на неї обрушилися. Під час цієї повторної розчистки вимостки (тобто, на глибині 1,80–1,85 м від сучасної поверхні об'єкту) було розкидано в безпорядку велику кількість дуже дрібненьких уламків кераміки п'яти ліпних посудин і багато дрібних фрагментів кальцинованих і легко обпалених кісток скелету.

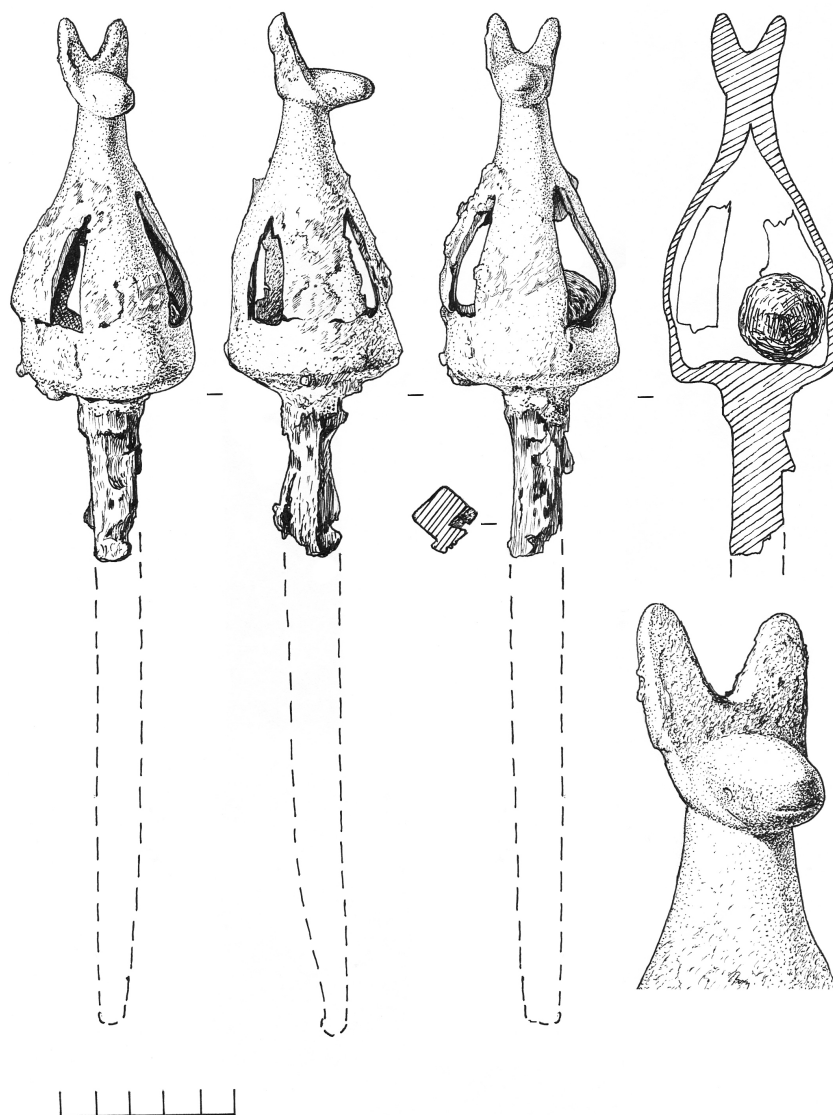

Рис. 4. Коцюбинчики II. Прорізне зооморфне навершя № 1

Fig. 4. Kotsjubynchyky II. Cut zoomorphic head № 1

Ні вище, ні нижче цього рівня (тобто поверхні кам'яної вимостки), кераміки і кісток майже не знайдено. Однак, як припускаємо, не пошук цінних речей на вимостці був причиною повторного вторгнення до об'єкту. Ця повторна розчистка кам'яної вимостки була необхідна, як виявилось згодом, для того, щоби викопати в її центрі та ближче до її південно-східного краю, глибоку камеру. Остання мала підпрямокутну в плані форму довжиною близько 2,8 м і шириною 2,2–2,3 м і була орієнтована з півночі на південь з незначним відхиленням до заходу.

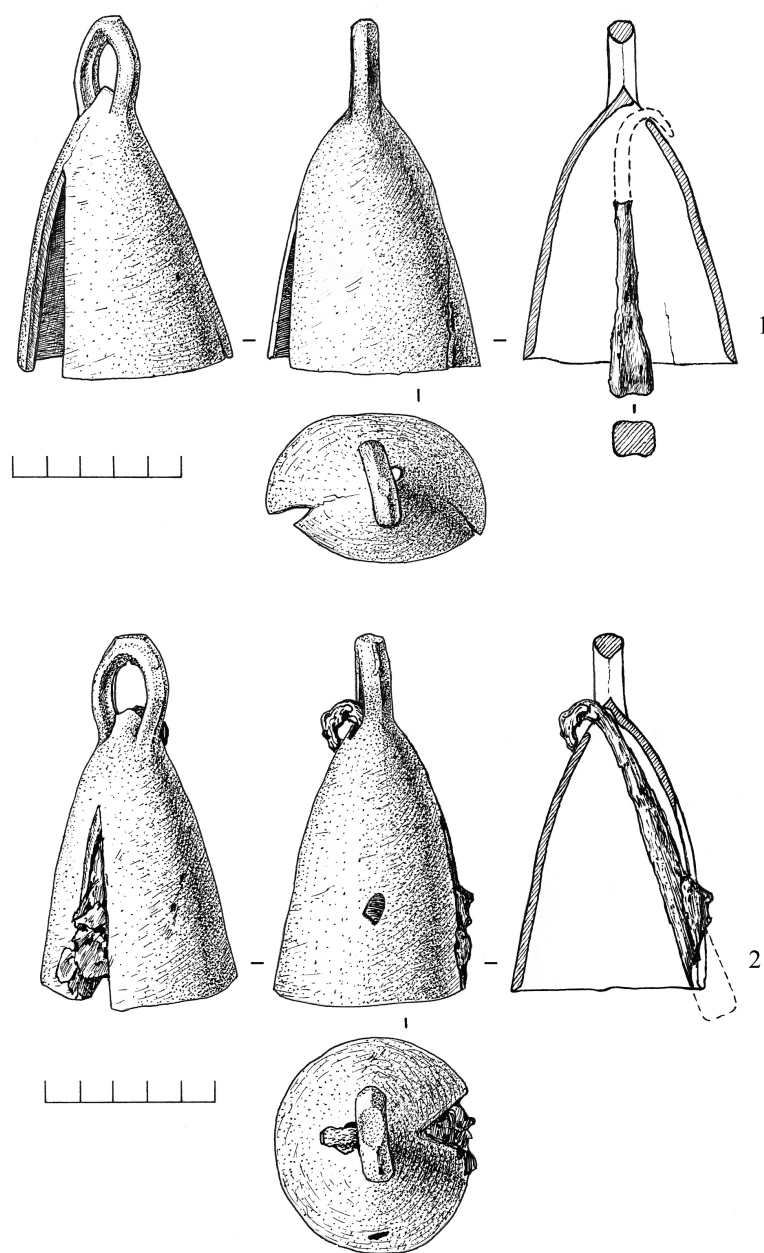

Рис. 5. Коцюбинчики II. Бронзові дзвоники із залізними язичками: 1 – дзвоник № 2; 2 – дзвоник № 3
Fig. 5. Kotsjubynchyky II. Bronze bells with iron clappers: 1 – bell № 2; 2 – bell № 3

Особливістю цієї камери є: 1 – в її кутах знаходяться чотири круглих ями діаметром 0,85–0,90 м, які починаються від рівня вимостки і опускаються до дна; всі ці чотири кутових ями були доверху забутовані крупними плитами вапняку і не включали в собі ніяких залишків дерева; 2 – найбільша глибина камери 3,4 м від рівня сучасної поверхні. На всю висоту камера була закладена плитами вапняку великих і середніх розмірів, при вибиранні яких ніяких інших знахідок не виявлено. В західній стінці камери виявлений порожній потаємний “сховок”, який мав вигляд півсферичної ніші шириною в основі 0,8 м і висотою 0,3 м та глибиною близько 0,9 м, дно якого старанно заміщене плоскими і вміло підігнаними між собою плитками (глибина “сховку” 2,8 м від рівня сучасної поверхні). Факт виявлення “сховку”, а також своєрідна (з чотирма ямами по кутах) форма глибокої камери, не дають підстав вважати її

грабіжницькою. З урахуванням того, що дуже схожі підпрямокутні камери з чотирма додатковими круглими ямами по кутах добре відомі в регіоні Західного Поділля ще з досліджень курганів західноподільської групи передвоєнного часу [Шидлівці, 1891; Ладичин, 1936], а також з недавніх досліджень [Сокілець, 2002], доводиться припустити думку про їх ритуальне призначення.

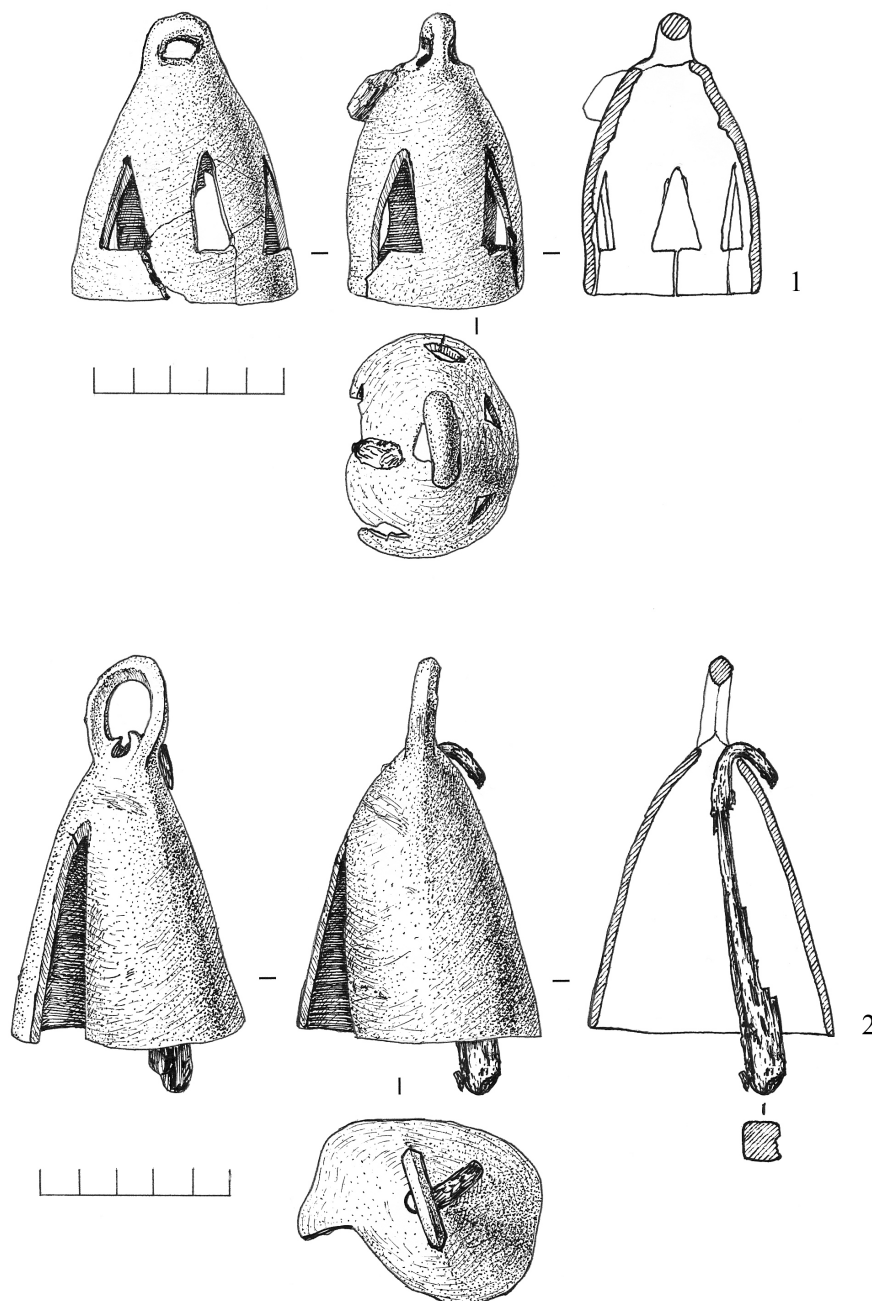

Рис. 6. Коцюбинчики II. Бронзові дзвоники із залізними язичками: 1 – дзвоник № 4; 2 – дзвоник № 1
Fig. 6. Kotsjubynchyky II. Bronze bells with iron clappers: 1 – bell № 4; 2 – bell № 1

Можливо, що таке повторне вторгнення до вже заваленого об'єкту повинно символізувати не лише акт помсти прийшлого населення і демонстрування його безкарності, але головне – “погашення” культу предків, який могло практикувати до цього місцеve населення.

Знахідки (їх розташування). На поверхні кам'яної вимостки, про що вже була мова вище, виявлено багато дрібних фрагментів п'яти керамічних посудин: двох мисок, корчаги,

горщика і амфорки. Звертає на себе увагу майстерність, з якою були виготовлені тонкостінні чорнолисковані миски і амфора. На західному краю камери, яка перерізала вимостку, виявлений невеликий залізний ніжик черешкового типу (можливо, це випадковість, але саме в цьому місці, метром глибше, згодом було виявлено вирізаний в стінці ями “потаємний сховок”, який виявився порожнім). Біля однієї із стовпових ям на східному краю кам’яної вимостки в шарі вугілля, який в цьому місці сягав у товщину 4–7 см, розчищено маленьке бронзове кілечко з “відростком” (рис. 7, 6) і бронзовий трилопатевий наконечник стріли з обламаним шипом на втулці (рис. 7, 5). Можна припустити, що всі ці речі збереглись тут тільки тому, що під час другого вторгнення до об’єкту були “втоптані” в глинистий шар вугілля і залишились непоміченими. Якихось інших речей на збереженій частині вимостки, яку дослідили, не виявлено.

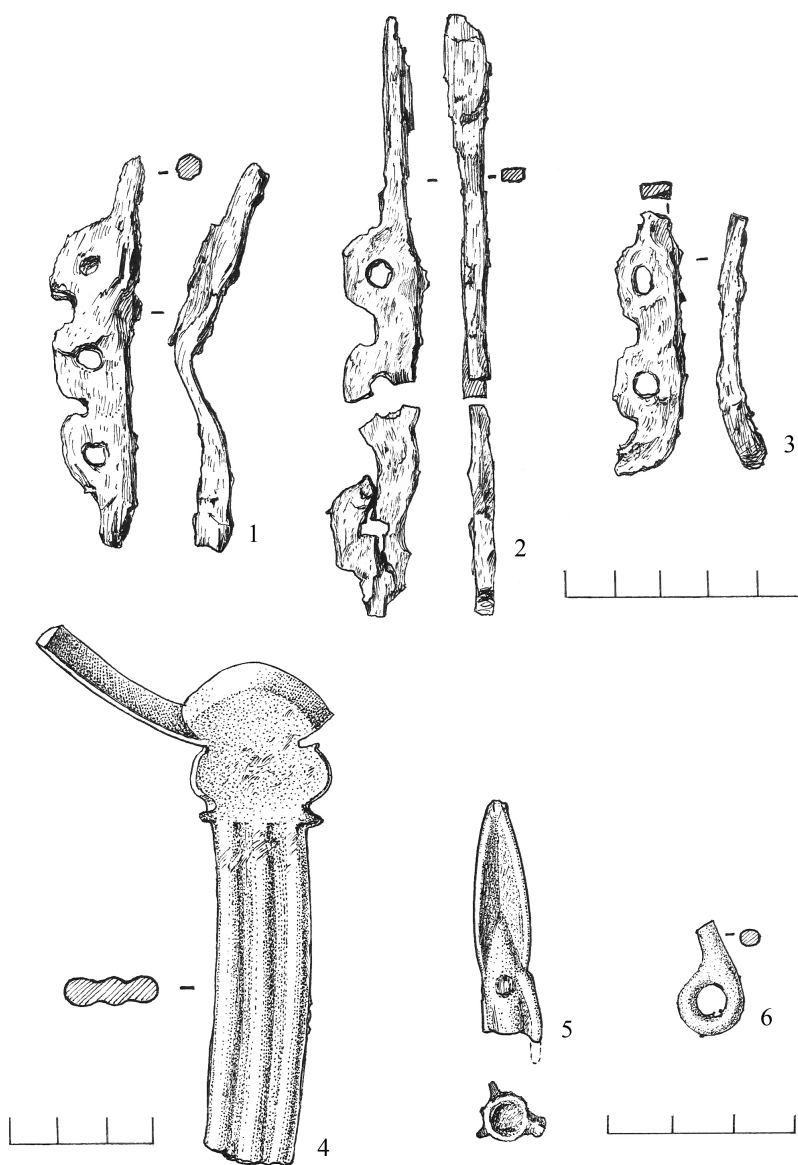

Рис. 7. Коцюбинчики II. Фрагменти залізних трьохпетельчастих псаліїв (1–3), руків'я бронзового дзеркала (4), бронзовий трилопатевий наконечник стріли (5) та бронзове кілечко (6)
Fig. 7. Kotsjubynchyky II. Fragment of iron three-loop (1–3); handle of bronze mirror (4), bronze three-blade arrow-head (5) and bronze ring (6)

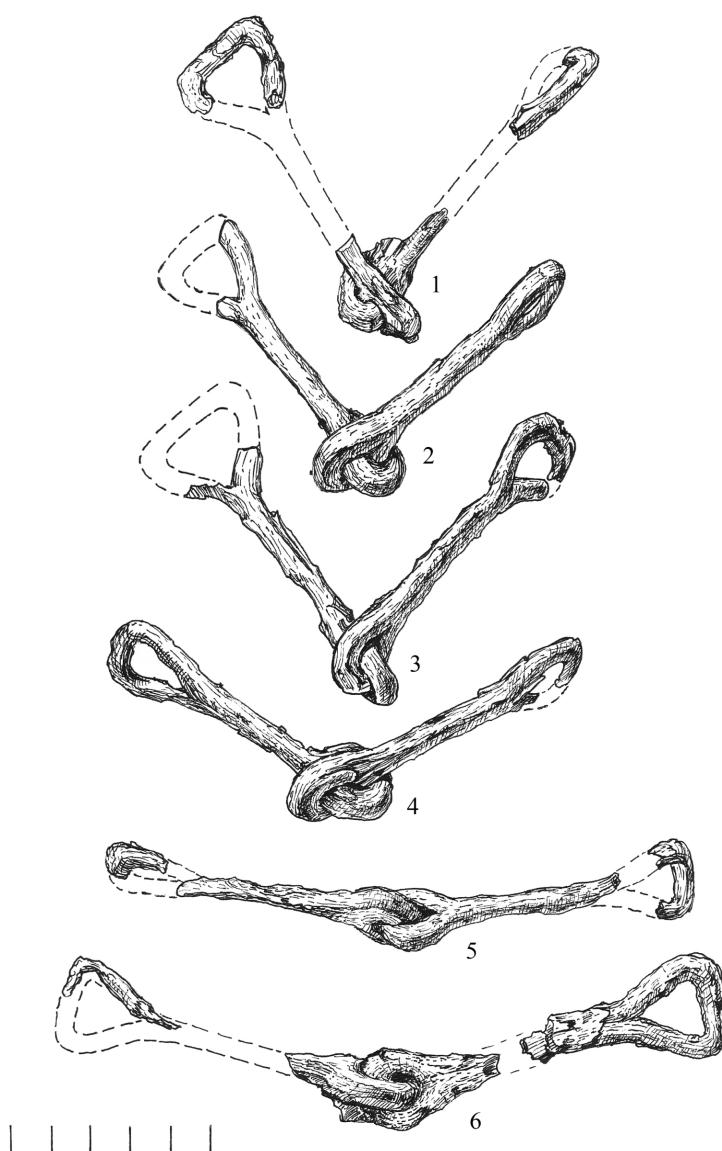

Рис. 8. Коцюбинчики II. Залізні вудила із стременоподібним закінченням стержнів (1–6)
Fig. 8. Kotsjubynchyky II. Iron bit with stirrup-like tips of cores (1–6)

На відміну від вимостки, повторне вторгнення в об'єкт майже не торкнулось зовнішнього рову із залишками вкопаних у нього стовпів. Із західної сторони одного з таких стовпів на глибині 1,75 м від рівня сучасної поверхні виявлена яма розміром, приблизно, 0,49-0,55×0,22×0,30 м і глибиною до 0,35 м. Дно цієї ями виступило на глибині 2,05 м. Знизу доверху яма була заповнена конгломератом речей, які знаходились у вигляді компактного скупчення (залишки довкола речей деревної трухи, можливо, є свідченням перебуванням їх у якійсь дерев'яній скриньці).

До складу вищезгаданого скупчення входило: 1 – шість пар залізних псаліїв з вудилами, з яких дві пари псаліїв відносяться до трипетельчастих, а решта – до тридірчастих псаліїв; при цьому всі вудила належать до стременоподібного типу (рис. 8; фото 37); 2 – не менше шести-восьми гакоподібних вигнутих залізних стержнів з петелькою для кріплення на прямому кінці і грибоподібним потовщенням на вигнутому кінці (рис. 10, 1–11); 3 – чотири бронзових прорізнних дзвоника з залізними язичками, у вушках яких збереглися залишки туго перев'язаних шкіряних ремінців (рис. 5; 6; фото 32; 33); 4 – чотири бронзових прорізнних навершя на довгих

залізних стержнях; причому, кожне навершя закінчується реалістичною голівкою мордочки копитної тварини (лані – ?) або ж хижака з високими настовбурченими вухами і ледь наміченим ротом (рис. 1–4; фото 30; 31). При цьому, очі у цієї істоти на жодній з фігурок не позначені. На двох навершях, що знаходились зі східної сторони, збереглися залишки дерев'яного футляру, стінки якого до них тісно прилягали; 5 – руків'я бронзового дзеркала з частиною дужки, яке побувало у вогні (рис. 7, 4; фото 36); 6 – два довгих залізних однолезих ножа черешкового типу, які лежали в парі під одним із бронзових навершів (рис. 11); 7 – один короткий, також черешкового типу, ніжик з довгим вузьким прогнутим на кінці лезом (рис. 11).

Слід особливо підкреслити одну особливість, а саме: у центральній частині описуваного скупчення в різних місцях у великій кількості знаходились більші і менші грудочки вапна, яке “поприкипало” до виробів. Із західної сторони до краю ями примикав шар відносно чистого вугілля товщиною 5–8 см, який частково перекривав кілька пар вудил з псаліями, що знаходились у верхній частині скупчення. Описане скупчення, яке перебувало в невеликій ямі, зверху було перекрите потужним (понад 1 м у товщину) завалом кам'яних глиб і уламків від перекриття, яке, як припускаємо, існувало над вимосткою і яке обвалилось, коли об'єкт

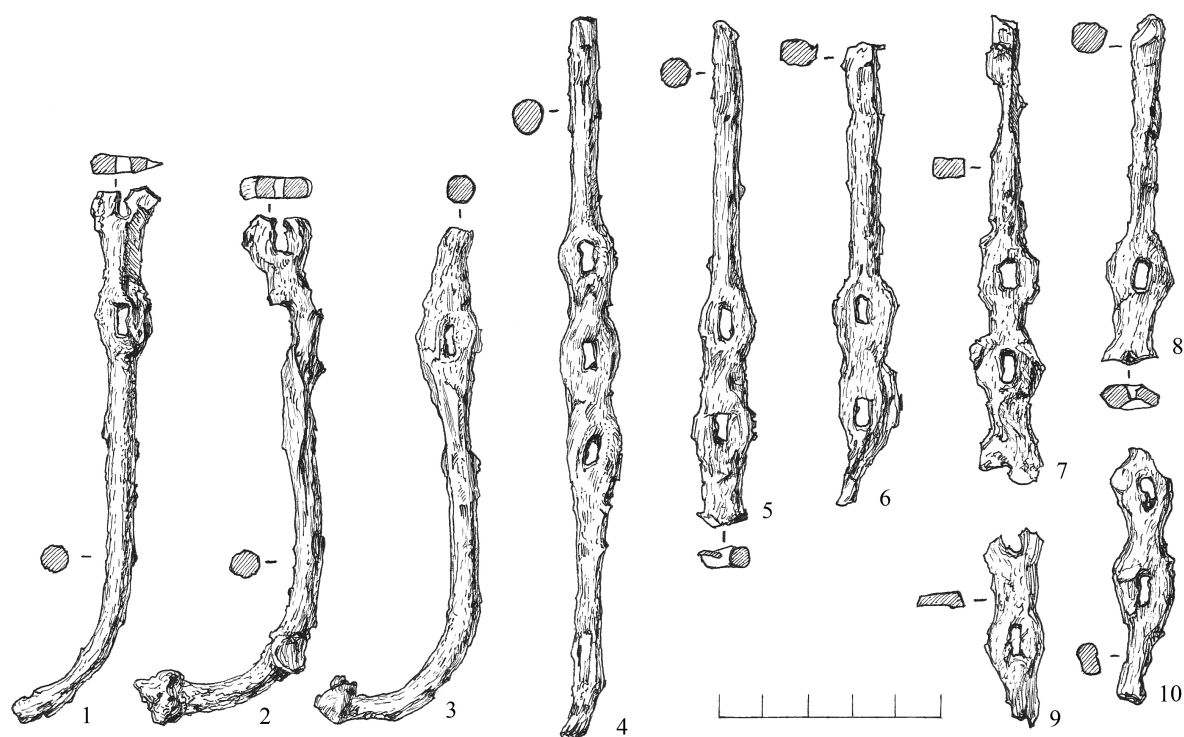

Рис. 9. Коцюбинчики II. Залізні тридирчасті псалії (1–10)

Fig. 9. Kotsjubynchyk II. Iron bits with three holes (1–10)

перестали використовувати за призначенням.

ОПИС ЗНАХІДОК¹

1. Бронзові прорізні зооморфні навершя. Усі чотири навершя належать до одного типу, основною ознакою якого є поєднання верхньої – зооморфної частини, яка виготовлена з бронзи,

¹Рисунки речей з Коцюбинчик II виконані на високому професійному рівні істориком і мистецтвознавцем, уродженцем Бережанської землі, що на Тернопільщині, Михайлом Біликом, за що автор приносить йому щирі подяку.

і нижньої – у вигляді продовгастого залізного стержня, який за висотою в три рази коротший за саме навершя. Стержень, викутий із залізної штабки, є чотиригранним у перерізі і верхнім своїм кінцем глибоко засаджений у втулку бронзового навершя (рис. 1–4; фото 30; 31). Сама форма усіх чотирьох навершів дуже схожа і представляє собою умовно-стилізоване тіло звіра, якому надано грушоподібну форму, і яка вгорі завершується майже реалістично змодельованою голівкою тварини на видовженій ший. Якого конкретно звіра ставив собі за мету зобразити давній митець, важко сказати. Це може бути і голова лані, і голівка шакала, вовка чи, навіть, собаки. Головне тут в іншому: увесь вираз цієї істоти передає крайню міру настороженості, якоїсь зосередженої уваги, а настовбурчені (можливо, дещо зумисне перебільшені у розмірах) вуха підсилюють мотив максимально сконцентрованої уваги. Разом з тим, вираз дещо видовженої мордочки описуваного звіра зовсім не є загрозливим. Міцно стулена паща (причому, на всіх чотирьох навершях) та схематично – вертикальною рисочкою передані ніздрі тварини, довершують образ граційного, сповненого внутрішньою захищеною динамікою, зовнішнього спокою (рис. 1–4).

Ще однією цікавою особливістю усіх чотирьох розглядуваних зооморфних навершів є те, що на жодній з цих мордочок не показані очі звіра. Можливо, це було зроблено з магічною (?) ціллю, щоби через погляд не пошкодити життю нехтаємничених у культ осіб. В цілому, розглядуваний образ тварини на коцюбинчицьких навершях підсвідомо, якимось асоціативно, нагадує зовні дуже схожий образ давньоєгипетського бога Анубіса – проводиря в Царство мертвих. Це той самий образ шакала з міцно стуленою пащею і великими настовбурченими вухами. Схожість форми голів цих зооморфних істот з двох територіально віддалених регіонів – Єгипту і Українського Лісостепу, а також схожість контексту, в якому використовувались ці зображення (поховальний ритуал), спонукає в подальшому більш скрупульозно шукати причини такої схожості. Тим більше, що мова йде про майже одночасові пам'ятки, а отже й вірування, які функціонували в одному часі.

Грушоподібна форма усіх чотирьох бронзових прорізних навершів не випадкова. Засадничим для обрання саме такої форми навершя послужило, мабуть, намагання втілити в цьому образі ідею звучання, тобто свого роду “оживлення” через звук зооморфного навершя, а радше – тої звіроподібної істоти, тіло якої при доторку до нього і мало видавати назовні певні звуки. Зробити таке навершя “промовляючим” можна було лише в один спосіб: у пустотілий корпус такої зооморфної фігурки слід було вкласти якийсь невеликий металевий предмет, який при струшуванні бився би об внутрішні стінки корпусу видаючи, по змозі, мелодійне звучання. І, як бачимо, це було реально втілено: в якості вищезгаданого металевого предмета всередину корпусу кожного з чотирьох зооморфних навершів (ще на стадії їх виготовлення) вклали по одній залізній кульці діаметром до 2,5 см, а для кращого звучання в бічних стінках їхніх корпусів зробили по чотири-п'ять вертикальних прорізи, які виконували роль резонаторів (підсилювачів) звуку (рис. 1–4). Такі трикутноподібні прорізи у навершях були просто необхідні, бо тоді відбувається підсилення звуку; звук виходить вільно і є більш яскравим.² У навершях з прорізами, такого типу як з Коцюбинчик II, звук не концентрується в межах корпусу, а більше розсіюється. За музикознавчою термінологією описувані чотири зооморфних навершя з Коцюбинчик (два з яких є діючими до сьогодні і мелодійно звучать), можна віднести до виду ударних інструментів (ідіофонів), до типу – шумових самозвучних.

Нижче подаємо основні параметри прорізних навершів з Коцюбинчик II.

Навершя № 1 (інв. № – фонди Львівського музею історії релігії – далі: ЛМІР-20993/1, Ар-1662/1). Представляє собою у верхній частині зооморфну істоту, яка має грушоподібну форму тіла, видовжену шийку і реалістично змодельовану голівку з довгою мордочкою і двома настовбурченими вухами. На торці мордочки маленькою горизонтальною рисочкою показано міцно стулений ротик. В середній частині корпусу симетрично розміщені чотири вертикальних

² За інформацією О. Олійник – кандидата мистецтвознавства, доцента Львівської Національної музичної академії ім. М. Лисенка, яка минулого року захистила дисертацію за темою: “Хордофони ранніх кочівників Євразії (VI ст. до н.е. – IV ст. н.е.)” за спеціальністю 17.00.03 – музичне мистецтво (2008).

проріза-резонатора, а всередині корпусу вміщена залізна кулька (рис. 4). Верхня бронзова частина навершя частково деформована під час обвалу кам'яного склепіння. Загальна довжина навершя на сьогоднішній час (вціліла її частина) становить близько 17 см, ширина корпусу 5,5 см (рис. 4). Нижня частина має вигляд залізного стержня, який зберігся на довжину близько 5 см, уламки якого розчищено поруч (рис. 4). Результати металознавчого аналізу (дослідження елементного складу) навершя № 1 (аналіз 5) виконані Т. Гошко на спектрометрі ElvaX компанії “Елватех” у відділі енеоліту-бронзової доби Інституту археології НАН України.

Навершя № 2 (інв. № ЛМІР-20993/2, Ар-1662/2) збереглося на довжину близько 20 см при ширині 5,5 см. Довжина збереженої частини залізного стержня близько 9,2 см (рис. 3). На корпусі навершя існує п'ять прорізів-резонаторів, а всередині вміщена залізна кулька. Форма голівки звіра також має свої особливості. Так, приміром, мордочка у істоти цього навершя – найдовша з усіх тут проаналізованих. Так само вушка у неї є найменші і найбільш широко розхилені (рис. 3). На торцевій частині мордочки парою вертикальних рисочок показано носик (рис. 3). Результати металознавчого аналізу (на рівні визначення елементного складу) навершя № 2 (аналіз 6), подані в таблиці.

Навершя № 3 (інв. № ЛМІР-20993/3, Ар-1662/3) є найдовшим із навершів, які були виявлені в Коцюбинчиках II, і сягає в довжину 29,2 см при ширині корпусу 5,2 см (рис. 2). Причому, довжина збереженої частини кованого стержня близько 19 см, а довжина литого бронзового корпусу самого навершя близько 11 см. Як і у випадку з вищеописаною знахідкою, навершя № 3 має п'ять вертикально розташованих прорізів-резонаторів, окремі з яких частково прогнулися всередину корпусу від удару каменями, коли відбувся обвал склепіння. Як і усі інші навершя, описуваний виріб був вилитий окремо в іншій формі, про що свідчить дещо відмінна (в другорядних деталях) форма голови звіра та параметри корпусу. Цікавим елементом в описуваному екземплярі є маленький наскрізний отвір діаметром до 0,3 см, який існує на корпусі між резонаторами звуку (такий самий отвір, але вгорі над резонаторами, бачимо й на наверші № 4). Про призначення цього отвору нічого певного сказати не можемо. Результати дослідження елементного складу металу навершя № 3 (аналіз 8), подані в таблиці.

Навершя № 4 (інв. № ЛМІР-20993/4, Ар-1662/4). Верхня – бронзова частина навершя збереглась найкраще з усіх тут проаналізованих. Натомість нижня кована частина у вигляді залізного чотиригранного стержня обламана майже під самою втулкою, в яку той був загнаний своїм верхнім кінцем (рис. 1). Загальна довжина збереженої частини навершя 14,3 см, при ширині корпусу 5,5 см. На бочках існують чотири симетрично розміщені прорізи-резонатори у вигляді видовжених трикутників, вгорі яких залишений маленький круглий отвір невідомого призначення (рис. 1). Результати дослідження елементного складу навершя № 4 (аналіз 7) викладені у таблиці.

Паралелі до прорізних навершів за формою та способом кріплення. Найближчі аналогії до прорізних зооморфних навершів з об'єкту Коцюбинчики II знаходимо на лівобережжі Середнього Придніпров'я – на Посуллі серед матеріалів з кургану № 476 у Вовківцях. Навершя з цього кургану мають таку ж грушоподібну форму корпусу, який вгорі переходить у голівку звіра з двома настовбурченими вухами [Ильинская, 1968, табл. XXXVI, 11, 12; Переводчикова, с. 32, рис. 6, 1–2]. Конструктивно схожі до коцюбинчицьких також два бронзових прорізних навершя з кургану 3 на Краснознаменському могильнику на Північному Кавказі [Петренко, 2006, табл. 52, 138]. Ці відомі краснознаменські навершя так само сформовані на довгих залізних стержнях, які верхнім кінцем вмонтовані у втулки. Різниця між західноподільськими і північнокавказькими навершями в тому, що на навершях з Краснознаменського кургану 1 відсутні зображення звірів, а крім того, залізні стержні у них круглі, тоді як в Коцюбинчиках II – квадратні в перетині.

Паралелі до прорізних навершів за способом укріття. Майже тотожний спосіб укріття (сховку – ?) прорізних навершів, засвідчений на тому ж таки лівобережжі Середнього Придніпров'я в кургані № 477 у Вовківцях. Тут прорізні грушоподібні навершя також лежали у ямці під внутрішньою стінкою поховальної споруди (у Вовківцях – під північною, в Коцюбинчиках – під східною). Причому, поверх бронзових навершів у Вовківцях були вкладені

шість бронзових дзвоників із залізними язичками всередині і залишками шкіряних ремінців у вушках [Галанина, 1977, с. 42]. Натомість у Коцюбинчиках II зверху на навершях лежало лише чотири бронзових дзвоника із залізними язичками всередині і притому, на вушках деяких з них все ще залишались сліди обмотки шкіряними ремінцями.

У цьому випадку для нас особливо важливим є те, що залізні й бронзові прорізні навершя на кованих стержнях у Краснознаменському кургані 3 виявлені серед решток оздоблення кузова церемоніальної колісниць, яка була запряжена двома корінниками і одним пристяжним. Цю колісницю разом з трьома кінями захоронили у гробниці на спеціально виділеному підвищенні над долівкою могили. Саме тут, на південь від скелетів коней на площі 1,5×1 м виявлені окремі сліди фарби і залишки дерев'яного плетеного кузова пофарбованого червоною і яскраво-синьою фарбою, між частинами якого знайдено п'ять прорізних навершів на залізних стержнях: три кованих залізних і два бронзових прорізних навершя [Петренко, 2006, с. 72, табл. 52]. Причому, навершя на колісниці із краснознаменського кургану 3 були прикріплені до її кузова на спеціальних древках [Петренко, 2006, с. 72].

Цікаво, що традиція вкопувати під стінами ритуальних споруд прорізні навершя з дзвониками та іншими деталями кінської упряжі та запрягу колісниць, зберігалась і в наступні століття. Так, наприклад, в Приазов'ї в Бердянському кургані³, що в Запорізькій області, у вкопаному у долівку сховку розміром 0,40×0,45 м, в його нижній частині також знаходилось чотири прорізних навершя, залізні псалії, вудила та ін., а зверху лежало 20 бронзових дзвоників з петельками і рухомим залізним язичком всередині [Чередниченко, Фіалко, 1988, с. 156–157, рис. 6]. Таким чином, з огляду на те, що традиція в такий специфічний спосіб “захоронювати” бронзові прорізні навершя разом з кінською упряжжю та запрягом колісниць по під стінами ритуальних споруд засвідчена найраніше – з другої половини VII ст. до нар. Хр. у лісостеповій зоні сьогодишньої України (Вовківці, к. № 477; Коцюбинчики II та ін.), тоді як в Степу – пізніше (Бердянський курган IV ст. до нар. Хр.), то напрошується здогад, що пов'язувати появу таких навершів, як і самі маніпуляції з навершями, виключно з кочівниками-іранцями, як це робилося до сьогодні, надалі немає підстав. Як доведено останніми дослідженнями, ірано-кочівницькі елементи в поховальному обряді населення Українського Лісостепу з'являються не раніше V-го ст. до нар. Хр. [Гаврилюк, 2005, с. 101–110]. Отож, ці пізніші за часом номадські елементи жодним чином не могли вплинути на появу і використання бронзових прорізних зооморфних навершів з дзвониками та іншими деталями запрягу колісниць на Західному Поділлі та Середньому Придніпров'ї. Скоріш за все, ритуальні дійства, в яких використовувалися прорізні зооморфні навершя з дзвониками (наприклад, в оздобленні церемоніальних культових колісниць), становлять собою невід'ємну частину релігійного життя у Царстві сколотів⁴, під яким розуміємо протодержавне утворення автохтонного населення сьогодишнього Українського (Північного) Причорномор'я.

2. Металеві дзвоники. З чотирьох виявлених в Коцюбинчиках II дзвоників три відносяться до одного типу, який являє собою литий дзвоник, що має струнку стіжкоподібну форму корпусу, а нагорі – велике овальне в профіль вушко. Збоку на корпусі існує вертикальний розріз, який виконував роль резонатора звуку (рис. 5; 6; фото 32). Четвертий дзвоник має відмінну від вищезгаданих форму: корпус в нього також литий, але за формою більш приземкуватий, а вушко – в два рази менше, ніж у інших трьох дзвоників (рис. 5; 6). Характерною особливістю цього дзвоника є те, що по всьому периметру у корпусі залишено аж п'ять наскрізних трикутноподібних отворів, які виконували ту ж саму функцію резонаторів, що й вищезгадані прорізні зооморфні навершя (рис. 5; 6, фото 32). Спільною для усіх чотирьох дзвоників рисою є їх зовнішній стіжкоподібний вигляд (тоді як на Північному Кавказі схожі дзвоники мають вигляд перевернутого відерця). Також в усіх чотирьох дзвониках з Коцюбинчиків II майже однаковими є залізні язички, які чотиригранні в нижній половині

³ Бердянський курган у висоту сягав 8,4 м, а в діаметрі 70 м.

⁴ Самоназва “скіфів” була сколоти, як про це пише сам Геродот: “...Всі разом вони називаються сколоти; скіфами ж їх назвали греки” (Геродот, IV, 6, 2).

висоти. Крім того, в усіх чотирьох коцюбинчицьких дзвониках язички однаково кріпилися, а саме: верхній потоншений і загнутий у гачок кінець язичка був просунутий зі середини у маленький наскрізний отвір під вушком дзвоника і зачеплений за зовнішній край цього отвору (рис. 6, 2). Окрім того, корпуси усіх чотирьох дзвоників в різній мірі пошкоджені від падаючого на них каміння під час того, як склепіння осунулось і обвалилось, притиснувши своєю колосальною вагою все те, що ще залишалось на кам'яній вимостці та біля неї.

Нижче подаємо опис усіх чотирьох дзвоників.

Дзвоник № 1 (інв. № ЛМІР-20994/1, Ар-1663/1) – один з найкраще збережених екземплярів. Стійкоподібний корпус у нього дещо приплюснутий від удару падаючого каміння, однак його залізний язичок залишився припасованим і при розхитуванні дзвоник й досі видає напрочуд мелодійні звуки. Вилитий з бронзи, має у висоту 10,6 см (з виступаючим назовні язичком – 12,3 см), ширина з урахуванням деформації 6,3 см (рис. 6, 2). На бічний поверхні корпусу залишений вузький виріз-резонатор, який починається трохи вище половини висоти корпусу і опускається донизу. Краї цього вирізу старанно зашліфовані ще на стадії формування, а можливо, ще й додатково пропрацьовано після литва (рис. 6, 2). Результати досліджень елементного складу дзвоника № 1 (аналіз 9), як і інших трьох дзвоників, виконані Т.Гошко на спектрометрі ElvaX компанії “Елватех” у відділі енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України і подані в таблиці.

Дзвоник № 2 (інв. № ЛМІР-20994/2, Ар-1663/2) – найвищий з усіх чотирьох дзвоників. Має аналогічну до вищеописаних стійкоподібну форму тіла з великим петельчастим вушком вгорі (рис. 5, 1). На боці корпусу залишений виріз, який, як і в інших випадках, служив резонатором звуку (причому краї вирізу ззовні мають вигляд знятої під кутом фаски, що було зроблено, можливо, ще на стадії формування воскової моделі). Висота дзвоника 11,3 см, ширина корпусу – у деформованому вигляді внаслідок стиснення від удару каменем – становить 6,4 см, ширина вушка-петельки 2,5 см. Результати дослідження елементного складу дзвоника № 2 (аналіз 10) подані в таблиці.

Дзвоник № 3 (інв. № ЛМІР-20994/3, Ар-1663/3) – один з краще збережених дзвоників. Будучи вилитим з бронзи, як і інші, має струнку стійкоподібну форму тіла, яка, звужуючись догори, завершується великою вертикально сформованою петелькою-вушком (рис. 5, 2). Залізний язичок, будучи “защемленим” між краями прорізу-резонатора, прикипів своїм окислом до поверхні дзвоника. Висота виробу 11,2 см (без врахування довжини виступаючої частини язичка), ширина корпусу 5,9 см, товщина стінок близько 1,5–1,8 мм. Висота прорізу-резонатора 5,5 см. Результати досліджень елементного складу дзвоника № 3 (аналіз 11) подані в таблиці.

Дзвоник № 4 (інв. № ЛМІР-20994/4, Ар-1663/4) – найменший з усіх дзвоників. Має призмкувату стійкоподібну форму тіла і маленьке слабо виділене вушко. В середній частині корпусу і трохи нижче існують 5 прорізних трикутноподібних отворів-резонаторів (рис. 6, 1). В маленькому наскрізному отворі під вушком, яке призначалося для просунення через нього зі середини гакоподібного кінчика язичка, збереглися його залишки, які “прикипіли” до його корпусу. На самому вушку, яке розміщене наверху дзвоника, в момент знаходження зберігалось кілька витків шкіряного тонкого ремінця, яким була обмотана дуга вушка. Можливо, цим же ремінцем дзвоник прикріплювався до якоїсь більш стійкої стаціонарної конструкції. Теперішня висота дзвоника всього 8,6 см, ширина корпусу 5,9 см, товщина стінок 2–3 мм. Результати досліджень елементного складу дзвоника № 4 (аналіз 12) подані в таблиці.

3. Руків'я бронзового дзеркала (інв. № ЛМІР-20995, Ар-1664). Збереглось у фрагментованому вигляді і має обламаний нижній край. Збережена частина руків'я має вигляд гофрованої штабки, з двох сторін якої проходять по дві поздовжні глибокі канелюри, які розташовані симетрично одна одній (рис. 7, 4; фото 36). В перерізі руків'я трисегментне з півкруглими краями. Довжина збереженої частини руків'я разом з накладкою 12,4 см, довжина самого руків'я 10,5 см, ширина фігурної накладки з півкруглим завершенням 3,0–3,2 см, ширина руків'я 2,0 см, товщина 0,6 см. За цілілою частиною можна припустити, що дзеркало з таким руків'ям мало диск круглої форми з бортиком по краях і було неорнаментованим.

Бортік – трикутний в перерізі, також мав гладкий неорнаментований гурт. Руків'я, скоріш за все, було відлите окремо від диску, а потім до нього припаяне. Результати досліджень елементного складу даного руків'я (аналіз 13) подано в таблиці.

Згідно з типологічною класифікацією Т. Кузнецової для металевих дзеркал досліджуваної території періоду раннього заліза, екземпляр з Коцюбинчик II може бути віднесений до дзеркал II-го класу (складноскладові дзеркала), II-го відділу (дзеркала з боковими руків'ями), 1 або 2 груп [Кузнецова, 2002]. Найближчими територіальними аналогіями до нашого екземпляру є бронзові дзеркала з Братишева, що в Тлумацькому районі на Івано-Франківщині з досліджень Т. Сулімирського (курган IV; курган V і, з певним застереженням, курган II).

4. Бронзовий наконечник стріли (інв. № ЛМІР-20996, Ар-1665) належить до втульчастих наконечників трилопатевого типу, які вилиті з бронзи. На боці втулки зберігся шип з обламаним кінчиком (рис. 7, 5). На втулці на рівні шипа існує наскрізний отвір діаметром близько 0,2 см. В середині втулки знаходяться залишки дерев'яного древка стріли. Довжина наконечника 3,7 см, ширина пера 0,9 см. Результати досліджень елементного складу бронзового наконечника (аналіз 14) подані в таблиці.

5. Кільце бронзове “з відростком” (інв. № ЛМІР-20997, Ар-1666) є фрагментом якогось виробу більших розмірів. Розмір кілечка 1,7×1,1 см (рис. 7, 6). В перерізі – кругле. Результати досліджень елементного складу кілечка з відростком (аналіз 15) подані в таблиці.

6. Ножі залізні в кількості трьох екземплярів (інв. № ЛМІР-20998/1, 2, 3; Ар-1667/1, 2, 3). Ножі хоча і належать до одного типу – однолезові черешкові, однак відрізняються між собою за розміром і за формою. Так, найбільший ніж, який сягає у довжину 21,6 см, має ледь вигнуту спинку і майже пряме (в середній частині) лезо і короткий черешок (рис. 11). Другий ніж довжиною 17,8 см має сильніше вигнуту спинку, хоча лезо ледь увігнуте досередини. Черешок у цього другого ножа дещо довший (рис. 11). І, нарешті, останній, третій ніж – найменший з усіх, має довжину лише 12,1 см. Хоча спинка у цього ножа майже пряма, його кінець, на відміну від попередніх двох ножів, видовжений і ледь загнутий догори, чим нагадує форму бронзових ножів кінця бронзової – початку ранньозалізної доби (рис. 11). При цьому черешок третього ножа, який, як і інші, вставлявся в дерев'яне, кістяне або рогове руків'я, не так виразно виділений, як на вищеописаних екземплярах, і представляє собою радше завужений нижній кінець виробу.

7. Вудила залізні в кількості шести пар (інв. № ЛМІР-20999/1-6, Ар-1668/1-6). Три пари вудил збереглися майже цілими, інші – у більших і менших фрагментах. Всі знайдені у Коцюбинчиках II екземпляри вудил відносяться до типу двочленноскладових, кованих, із ланками, які рухомо з'єднані, а зовнішні кінці їхніх стержнів мають стременоподібну форму (рис. 8, 1–6; фото 37). Довжина вудил в теперішньому стані 12,1 см, ширина ланок 2,9–3,0 см (рис. 8, 1–6). Схожі за формою вудила із стременоподібними закінченнями стержнів відомі в Пороссі в похованні біля с. Пищальники, а також з кургану 362 біля с. Пешки [Ковпаненко, 1981, с. 110, рис. 61, 4]. Про досить раннє поширення залізних кованих вудил із стременоподібними кінцями свідчать матеріали з Передкавказзя та з Північного Кавказу. Наприклад, в Прикубанні залізні вудила з такими закінченнями стержнів з'являються не пізніше другої половини VII ст. до нар. Хр. В Келермеських курганах таких вудил знайдено не менше дев'яти пар, в Ульських – близько чотирьох [Галанина, 1983, с. 35; Махортих, 1991, с. 68]. Один екземпляр вудил із стременоподібними закінченнями відомий також з Нартанівських курганів [Махортих, 1991, с. 68].

8. Псалії залізні в кількості шести пар (інв. № ЛМІР-21000/1–6, Ар-1669/1–6). Відносяться до залізних стержневих кованих псаліїв, з яких дві пари належать до типу трипетельчастих (рис. 9; 7, 1–3) чотири – до невідомого досі типу, який схожий до тридірчастих. Вся відмінність полягає у формі отворів: у тридірчастих псаліїв отвори на стержні круглі, тоді як на чотирьох парах псаліїв з Коцюбинчиків II отвори на стержнях мають виразну форму *вузьких прямокутників* (рис. 9, 1–10).

В перерізі стержні псаліїв круглі, діаметром до 0,6 см, довжина збереженої частини псаліїв до 16,2 см, однак, з урахування їх обламаного кінця, первісна довжина їх могла сягати,

мабуть, не менше 18,6–18,8 см. Цікаво, що в той час як у тридірчастих псаліїв з Коцюбинчик II форма стержня у верхній частині кругла (рис. 9, 4–5), то у пари двопетельчастих псаліїв з цього ж об'єкту стержень у верхній частині є прямокутним в перерізі (рис. 9, 6–7). Крім того, у тридірчастих псаліїв з Коцюбинчик II усі три отвори для шкіряних ремінців вузди мають чітку форму вузьких прямокутників, тоді як у інших трипетельчастих псаліїв з Коцюбинчик II, ці отвори на стержнях круглі (рис. 7, 1–3). Можна припустити, що прямокутна форма отворів на тридірчастих коцюбинчицьких псаліях є локальною територіальною (а не хронологічною) ознакою і може віддзеркалювати самотні технічні напрацювання місцевих майстрів.

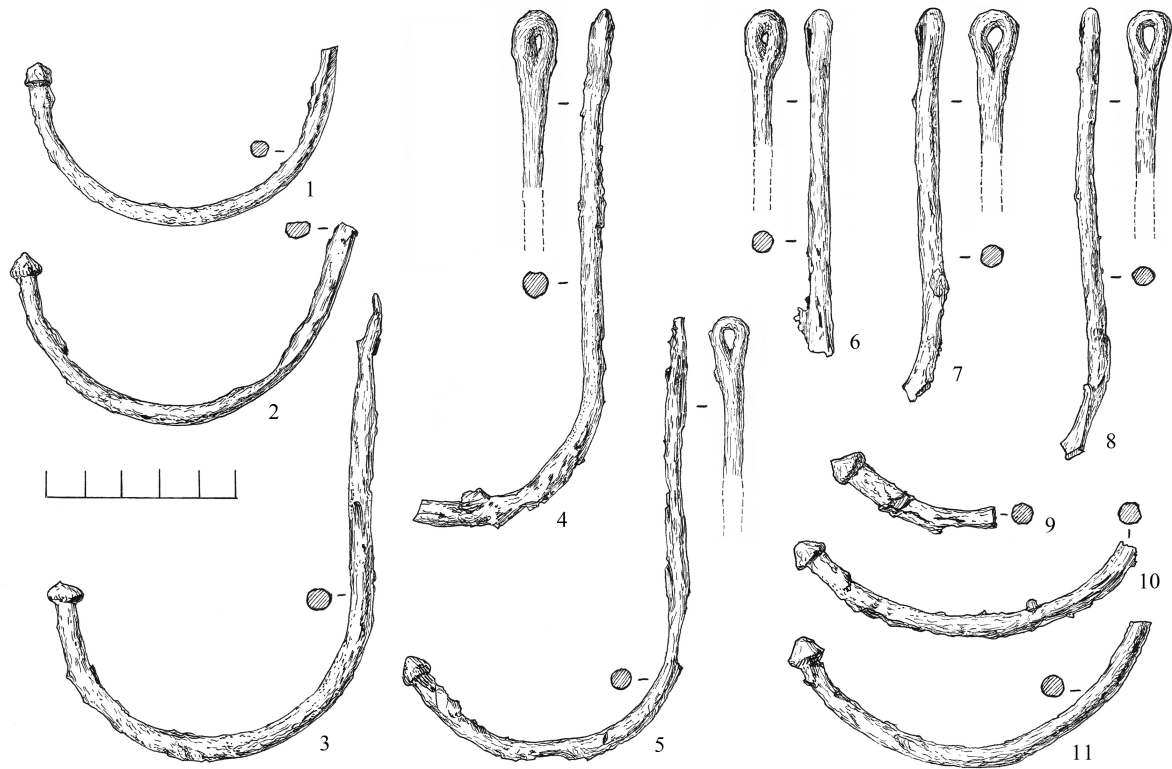

Рис. 10. Коцюбинчики II. Залізні гакоподібні стержні від запрягу колісниці (1–11)

Fig. 10. Kotsjubynchyky II. Iron hook-like cores from chariot's harness (1–11)

Додамо, що на всіх краще збережених екземплярах коцюбинчицьких псаліях верхній кінець стержня має плавний дугоподібний вигин, який закінчується грибоподібною або біконічною голівкою (рис. 9, 2–3). Схожі за формою трипетельчасті псалії були поширеними в період передньоазіатських походів скототів та в наступні десятиліття і відомі, наприклад, в басейні р. Тясмин (Теклино, к-№ 346) та на Пороссі, де знайдені у п'яти похованнях (Бобриця, к-№ 40; Берестняги, к-№ 43, № 82; Пешки к-№ 362; Пищальники [Ковпаненко, 1981, с. 111, рис. 61, 9]).

Не виключаємо і того, що окремі псалії з Коцюбинчик II, які віднесені нами до типу трипетельчастих, але на яких верхній кінець стержня не зберігся, могли представляти різновид псаліїв у вигляді повністю прямого стержня з боковими петлями, схожого до тих, які знаємо зі Старшої Могили [Ильинская, 1968, с. 106, табл. IV, 1]. Той факт, що один із коцюбинчицьких псаліїв на кінці розклепаний у вигляді лопаточки (фото 32), причому, в такий самий спосіб, як і псалій з кургану 3 біля хутора Попівка на Посуллі [Ильинская, 1968, с. 106, табл. LI, 6], свідчить про те, що у цих досить віддалених один від одного регіонах в той час використовувалися дуже схожі технологічні прийоми викуття деталей кінської упряжі, а залізообробні майстерні працювали за одними і тими ж зразками. Наявність на сусідніх територіях (Північному Кавказі та Передкавказзі (Кубань)) в архаїчних комплексах

VII ст. до нар. Хр. також значного числа дуже схожих за формою трипетельчастих псаліїв може свідчити про випрацювання в той час на величезних просторах Українського Причорномор'я та Північного Кавказу єдиного найбільш практичного і оптимального (за своїм функціональним призначенням) типу кінської упряжі.

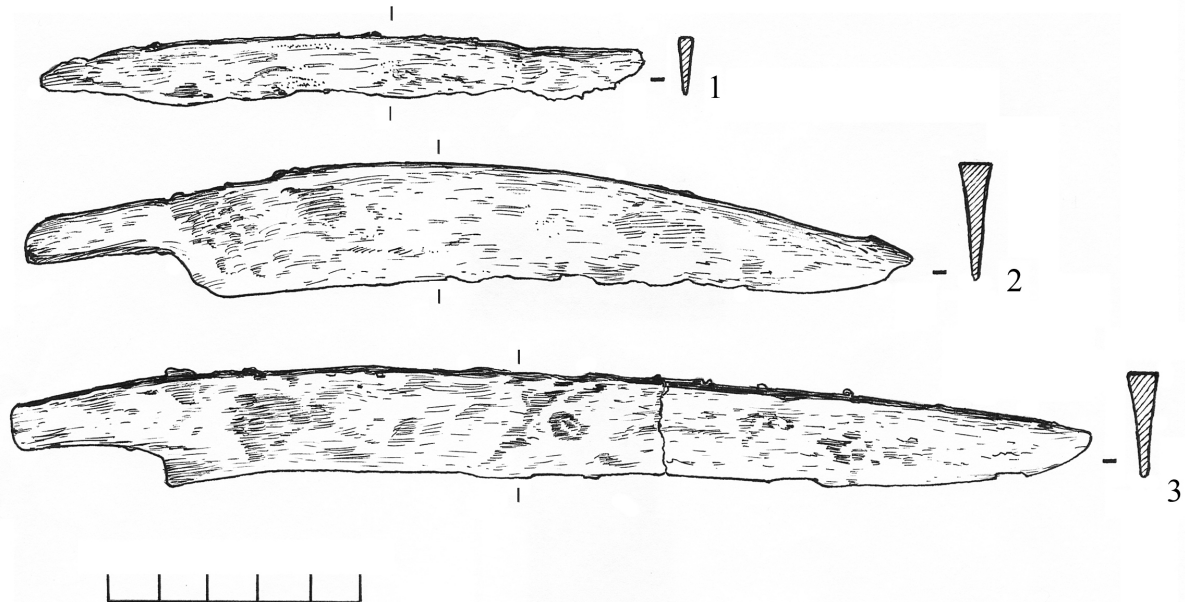

Рис.11. Коцюбинчики II. Залізні ножі черешкового типу (1–3)
Fig. 11. Kotsjubynchyky II. Iron knives of shank-type (1–3)

9. Стержні залізні гакоподібної форми (інв. № ЛМІР-21001/1–8, Ар-1670/1–8). Виявлені разом з іншими деталями кінської упряжі і, судячи з усього, є приналежними до елементів запрягу коня до колісниць (рис. 10, 1–11). Всі ці гакоподібні вироби викуті за однією схемою і мають вигляд великого гака висотою близько 12,5 см, верхня частина стержня якого пряма і загнута на кінці у вигляді малої петельки, тоді як нижня його частина має правильну півкруглу форму шириною близько 8,5 см (рис. 10). Сам стержень по всій своїй довжині є круглим в перерізі і на нижньому своєму кінці завершується грибоподібною голівкою. Функціональне призначення цих гакоподібних стержнів з петелькою на кінці ще не зовсім зрозуміле. З долею вірогідності можемо лише припустити, що ці предмети використовувалися у кінному запрягу колісниць. Наприклад, аналогічний за формою і розмірами залізний гак виявлений в комплексі з двома парами псаліїв з наглухо привареними до них вудилами та іншими речами з місцевості Gyongyos в Угорщині [Kemenczei, 2004, s. 175, abb. 5,1]. Для нас важливо, що цей залізний гак в угорському місцезнаходженні перебував в комплексі ще з іншими речами, як от: довгими залізними пластинами з отворами від цвяхів, які могли походити від окуття кузова колісниць [Kemenczei, 2004, s. 174, abb.4, 1–14]. Підтверджують це припущення й два довгих залізних стержня з петлями на кінцях для цвяхів з Gyongyos, які зроблені в такий самий спосіб, що й на кінцях залізних гаків з Коцюбинчик II. В іншому випадку, схожі за формою залізні гаки знайдені на скелетах двох коней, які були захоронені в парі разом з упряжжю на могильнику Сентеш-Векерцуг (пох. № 12) в Угорщині. Причому, вищезгадані гакоподібні стержні лежали в одного з коней – в районі лопатки, в іншого – біля тазових кісток і задньої лівої кінцівки [Kemenczei, 2004, s. 176, abb. 6, 3, 6].

Проведеними у 2008 р. дослідженнями на могильнику періоду раннього заліза між селами Чорнокінци і Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області отримано нові матеріали щодо ритуальних об'єктів західноподільської групи пам'яток. Незважаючи на те, що об'єкт Коцюбинчики II вже розкопувався наприкінці XIX ст. (розкопки А. Любич-Потоцької 1880 р.), в теперішній час вдалося дослідити відносно добре збережені уцілілі частини пам'ятки.

Віднайдення на розкритій площі цікавої культової споруди та надзвичайно багатого сховку, до якого входила кінська упряж для 6 коней (шість пар залізних вудил з псаліями), а також деталі колісничного запрягу (великі гакоподібні ковані стержні) та предмети декору самої колісниці (чотири прорізних зооморфних навершія і чотири бронзових дзвоники) та інші речі, значно збагатили дотеперішні уявлення про рівень розвитку місцевого суспільства Західного Поділля, а ширше – всього Середнього Придністров'я на початку ранньозалізної доби.

Неочікуваними виявилися ті вектори зовнішніх зв'язків, які налагодило і підтримувало місцеве населення, зокрема, його елітарна частина – військова вершницька аристократія з довколишнім світом. Встановлено, наприклад, що магістральним і домінантним напрямком таких зовнішніх зносин для місцевих володарів були на сході два райони: 1 – Середнє Придніпров'я (причому, чомусь тісніші зв'язки із його лівобережною частиною – Посуллям); 2 – з Кубанню та Центральним Передкавказзям. В обидвох цих регіонах використовувалися дуже схожі до знайдених в Коцюбинчиках кінська упряж та елементи колісничного запрягу. В західному керунку особливий інтерес тогочасні керівники спільноти Середнього Придністров'я мали з Карпатським регіоном, зокрема, з Альфельдом на середньодунайській низовині та з Трансильванією. З якихось причин лужицький світ, який починався з Посяння і далі на захід, не викликав у тогочасного середньодністровського населення інтересу. Те саме можемо сказати і щодо верхньотиського регіону в межах сьогоднішньої Закарпатської області України.

У будь-якому разі, здобуті в Коцюбинчиках II матеріали дозволяють припускати, що той, донедавна навіть не підозрюваний рівень духовної й матеріальної культури, яке мало місцеве західноподільське населення, своїм розвитком завдячувало не прийшлим кочовикам-іранцям (які на археологічному рівні в цьому районі нічим не засвідчені), а тривалому і всенаростаючому розвитку місцевої культури, початки якої криються ще в середині II тис. до нар. Хр.

ЛІТЕРАТУРА

Гаврилюк Н. А.

- 2003 Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблемы 2005 выделения иранского этнокультурного элемента). – Киев. – 162 с. // Археология. – № 3. – С. 101–110.

Галанина Л. К.

- 1977 Скифские древности Поднепровья: Эрмитаж. Коллекция Н. Е. Бранденбурга // САИ. – Вып. ДІ-33. – Москва. – 65 с.
1983 Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) // Археологические сообщения Государственного Эрмитажа. – Вып. 24. – С. 32–55.

Ильинская В. А.

- 1968 Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – Киев. – 203 с.

Ковпаненко Г. Т.

- 1981 Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – Киев. – 158 с.

Крушельницька Л. І.

- 1985 Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – Київ. – 162 с.

Кузнєцова Т. М.

- 2002 Зеркала Скифии VI–III вв. до н. э. – Москва. – Т. I. – 349 с.
2004 Некоторые аспекты скифской археологической культуры // *Kimmerowie, scitowie, sarmaci.* – Krakow. – S. 219–230.

Малеев Ю. М.

- 1991 Курган західноподільської групи поблизу с. Зозулинці // Поховальний обряд давнього населення України. – Київ. – С. 162–181.

Махортых С. В.

- 1991 Скифы на Северном Кавказе. – Киев. – 131 с.

Переводчикова Е. В.

1980 Типология и эволюция скифских наверший // СА. – Москва. – № 2. – С. 23–40.

Петренко В. Г.

2006 Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. – Москва–Берлин–Бордо. – 177 с.

Чередниченко Н. Н., Фиалко Е. Е.

1988 Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. – Москва. – № 2. – С. 149–166.

Kemenczei T.

2004 Zur frage skythischen Stangenaufsätze aus dem Karpatenbecken // Kimmerowie, Scytowie, sarmaci. – Krakow. – S. 169–184.

Ossowski G.

1891 Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890) // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków. – S. 1–88.

Mykola BANDRIVS'KYI

**ELEMENTS OF CEREMONIAL CHARIOT FROM VII CENTURY B.C.
IN TERNOPIL' REGION**

Materials obtained during the excavations of new burial mound discovered in Middle Dnister region are first presented at the article. It is dated back to VII century B.C. Under ground and stone obstruction, almost rectangular stone square with dimensions 5,2×5,6 meters was found. There are twelve post-pits, surrounded by ditch were situated on the perimeter of this square.

Some kind of hiding place was discovered near one of post-pits. It includes six pairs of iron bits with psalias, four bronze fretted zoomorphic heads, four bronze bells, iron knives, handle of bronze mirror, three-blade arrow-head and other artifacts.

All these finds are dated, generally, to second half of VII century B.C. and have common features with materials from burials of Middle part of Dnipro River's basin, Pre-Caucasian region (Krasnoe Znamja burial complex) and also with monuments of Assyria (Nimrod's palace in Nineveh).